

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№78
(18963)

2017 чылдың
июль 4
вторник

Хүннүн үнери — 03:53
Ажары — 21:15
Хүн дурту — 17:22

Садар өртээ хостуг 12+

Бөгүнгү
үндүрүлгөдө:

КӨДЭЭ ТУРИЗМНИ
САЙЗЫРАДЫРЫ-
БИЛЕ

Орус культура
фестивалы
ҮНДЕЗИН
КУЛЬТУРАНЫҢ
АЧЫЗЫНДА

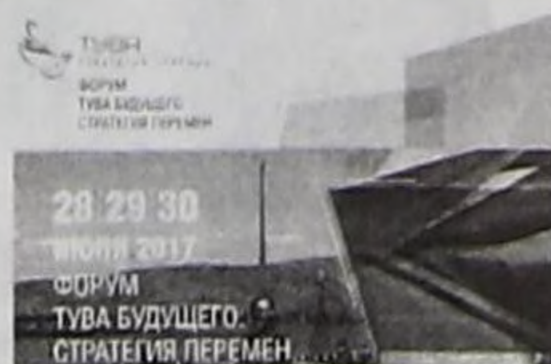

Кадык
камгалалында
ПЛУСЧУ
МЕДИЦИНА ТӨВҮ

Бир материалга
амаарыштыр
ЛАРНЫҢ
АЛГАЛДАРЫ —
ӨНГҮР КӨК
УГАЛАР ЭВЕС

"Шынның"
почтазындан

Июнь 28-30 хүннеринде Кызыл хоорайга «Келир үениң Тывазы: өскерилгелерниң стратегиязы» деп улуг шуулган Россия Федерациязының субъектилериниң эксперттериниң киржилгези-биле болуп эрткен. Ук шуулганга Тыва Республиканың 2030 чылга чедир социал-экономиктиг хөгжүлдээниң стратегиязын ажилдап кылыры-биле холбашкан инвестиция климадын экижидери, биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту база туризмни сайзырадыры, өөредилге, кадык камгалалы, культура болгаш кижик апталы, экономиктиг хөгжүлдө, бойдус байлаан камныг ажылгаары, экологтуг айыыл чок чорук, чаа технологиялар, хейниитиниң инициативазы дээш оон-даа өске чугула айтырыгларны сайгарып чугаалашкан.

Шуулганның хүн бүрүдө ажил чорудулгазының дугайында материалдарны удаа-дараа чырыткан бис. Солунувустун бөгүнгү үндүрүлгезинге номчукчуларның Тывага болуп эрткен чугула улуг болушкунга хамаарышкан бодалдарын болгаш саналдарын парлаар-дыр бис.

Семис-оол Серен-оол, номчукчу:

«Келир үениң Тывазы — өскерилгелерниң стратегиязы» форумнун канчаар эртип турарының дугайында радиотелевидениеден дыңнап, солунсеткүүлдерден номчуп турдум. Бо чыышка кожууннарның албан-хаакчыларын хаара тудуп, оларның удуртуп-баштап турар девискээрлеринде инвесторларны сонуургады бээр, хөгжүлдөге ажыктыг кандыг чүүлдер барын сайгарып чугаалашканы дыка чүүлдүг-дүр.

Бистиң Тыва алдын дээш өске-даа казымал байлактар-биле байлак болгаш, кедизин эвес, а хүнүн бодаар, алдын дээш өске-даа казымал байлак казып тывар компаниялар республикада ажилдап турлар. Эң ылаңгыя хөмүр-даш казып ап турар компанияларның бөдүүн чонга ажыы барык чок дээрзин херек кырында көрүп тур бис. Хөмүр-даш-биле байлак Тывада хөмүр-даш өртээниң кончуг аары бисти өөнделетпейн барды. Мындыг компаниялар ажылын ара соксадыр болза, оларның соонга ужу-кыды көзүлбес уургайлар довурак-доозуну куураып артып каар.

«Келир үениң Тывазы: өскерилгелерниң стратегиязы»

ШУУЛГАН АЖЫЛЫН ДООСКАН

Ынчангаш Кызыл хоорайда аалчылар бажыңы тудуп, тууйбу заводун чаартып турар азбер-байджан компания ышкаш тудук компанияларын хаара тударынче база улуг кичээнгеи салыр болза эки. Ында хей тыва тудуг-жулар ажилдап турар, оларның туткан тудуглары Тывага келир үеде-даа ажыктыг боор.

Тываның ырак-узак булуңу Тере-Хөлче орук-чириктиң берге болганы-биле инвесторлар хаара тудары берге болбайн канчаар. Ынчалза-даа ында Тарыс аржаанын курорттар хөгжүлдээниң талазы-биле ажилдап турар компаниялар сонуургаар кылдыр суртаалдаар болза эки-дир. Тарыс аржаанга кыш-чай чок ажылдаар курорт, аэропорт тудуп болур. А чайгы үеде Тере-Хөлге балыктап, хөлге эштип, хемелиг эжиндирип дыштанырын чүге организаастап болбазыл. Тарыс биле Тере-Хөл аразы ырак эвес, эки орукту тудуп ап болур. Оон ыңай, Тере-Хөлде бүгү делегейге ады-сураа алгаан Пор-Бажың шивээ база бар болгай.

Бир эвес ынчаар кылып шыдаар болза, Бурятия, Иркутск область дээш ол кавының девискээринден дыштаныкчылар хей боор дээрзинге бүзүрээр мен. Тарысче машиналыг баарын ырак-узак, берге дивейн, республиканың барык шупту кожууннарындан дыка хей аржаанчылар канчап барып турарлар-дыр.

Белек-оол МОНГУШ, Кызыл хоорайда пенсионер:

«Келир үениң Тывазы: өскерилгелерниң стратегиязы»

деп шуулганның дугайында телевизордан көрүп, дыңнап, «Шын» солундан номчааш, Тывавыстың келир үези, сайзыралы дээш хей-хей эки ажылдарны чон саналдап турар деп билдим. Москвадан келген эксперттерниң даа кылган түңнелдери эки чорду. Ынчалза-даа ол бүгү эки эгелээшкннерни боттандырып кириптер дээрге, акша-төгерики айтыры берге. Ынчангаш Тываже инвесторларны хаара тудары-биле бо шуулганны эртирип турары бир сорулгазы ол деп билдим.

Тываның келир үезинге хамаарыштыр эксперттерниң берген үнелелдерин дыңнап олурарга, черле эки-дир. Ону дыңнааш, кижиниң сеткили өөрүп олурар чорду. Тывага балык ажил-агыйын, чиик үлетпүрнү, туризмни сайзырадырынга, эът болгаш эъттен продукциялар бүдүрүлгезинге инвестицияларны дидими-биле кылып болурун Москвадан келген эксперттер чугаалап турду.

Ол черле шын болур ужурлуг. Чүге дээрге Тываның девискээринде балык өстүреринге таарымчалыг арыг суглуг, янзы-бүрү минералдар-биле байлак хөлдер болгаш суг шыгжамырлары эң-не хей. Чиик үлетпүрге Тываның хей малының дүгү, кежи үнелиг чиг-эт болур. А эътке хамаарыштыр чугаалаар болза, Тываның малының эди экология талазы-биле эң-не арыг болгай.

ТР-ниң культура сайы-дының ораакчызы Марьята Бадырғы:

— Эрткен неделяда «Келир

үениң Тывазы: өскерилгелерниң стратегиязы» деп шуулганның культура адырынга хамаарыштыр шөлүңгө ТР-ниң уран чүүлүнүн хүндүлүг ажылдакчызы Екатерина Карелинаның «Тыва культураның амгы байдалы болгаш 2030 чылга чедир сайзыралы, келир үези» деп илеткелин дыңнадым. Илеткелден культура адырының кол берге айтырыгларын, оларны шиитпирлээриниң болур хире аргаларын билип алдым. Ол ышкаш аңаа культурология эртемнериниң доктору Айлана Күжүгеттин школаларда Тываның төөгүзүн өөретпейн турары берге айтырыгларның бирээзи деп санап турарын чөптүг деп көөр-дүр мен. Нацияның езу-чаңчылдарын, культуразын кадагалап арттыралыңче угланган тускай программа херек деп культуролог санап турар. Бо санал-оналды 2030 чылга чедир культура адырының бурунгаар сайзыралының резолюцияларының аразынче кириген. Ол ышкаш бо шуулганга Тыва культурага хамаарыштыр дыка солун, ажыктыг, бурунгаар көрүштүг, кедилиг санал-оналдарны кириген. Чижээлээрге, «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп төлөвилел ышкаш бир-ле онзагай, тус черниң культурулуг брендинин суурларның культура албан черлери кады ажилдап кылыр. Мындыг шуулганнар эрттирери эки, херек. Келир үеде кайнаар чүткүүр, кандыг угланышкынныг ажилдаар дээн ышкаш айтырыгларны аңаа чугаалажып, санал-оналдарын (Уланчызы 3-кү арында).

Хүннүң медээлери

КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГАНЫ
ШАПКЫНЧЫДАР

Кыдат Улус Республиканың Иштики Моол автономнуг районунң делегациязы-биле Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол ужурашкан. Иштики Моолдун делегациязын Улустун политиктиг консультативтиг чөвүлелиниң даргазы Жень Япин удуртуп чораан. Ийи девискээрниң аразында 2007 чылда чарган садыг-экономика, эртем-техника болгаш культурулу кады ажилдажылга дугайында дугуржулганы улам шапкынчыдарының дугайында ужуражылгага чугаалажып көргөн.

Иштики Моол автономнуг район биле Тываның аразында кады ажилдажылга шуудан

турарын, эң ылаңгыя эртем-өөредилге угланышкынында чедииншиктер бар деп ийи тала айыткан. Чижээлээрге, Тываның күрүне университети биле Кыдаттың шыырак өөредилге черлери аразында дорт харылзаалыг ажилдап турар. Кыдаттың Соңгу-Чөөн чүк педагогиктиг университети, Шеньяның политехниктиг университетиниң чанында Улустар аразының институту, Иштики Моолдун педагогика университети, Иштики Моолдун университетиниң Маньжур институту-биле кады ажилдажылга дыка сырый дээрзин ужуражылга үезинде демдеглээн.

ТР-ниң Чазааның парлалга албаны.

КЫЗЫЛДА – АРМЕЙЖИ ТЕАТР

Российжи Армияның Төп академиктиг театрының чогаалчы коллективи Кызылда чедип келген.

Июль 3-те республиканың болгаш ооң найысылалының бичии көрүкчүлеринге «Айболит доктор, азы сарбашкынар чуртунче аян-чорук» деп шиини театрың артистери көргүскөн. Бо шиини бүгү делегейге билдингир совет болгаш российжи бичии уруглар чогаалчызы Корней Чуковскийниң «Айболит доктор» деп чогаалына үндөзүлгө тургускан. Ооң маадырлары Айболит доктор, дээрбечи Бармалей, сарбашкын Чичи, дидим ыт Авва болгаш оларның солун, коргунчу ужурашкандары бичии уругларга эки билдингир-даа болза, Айболит доктор болгаш ооң

өңүктөрүнүн дугайында шиини көөрү оларга бо удаада база дыка солун болган.

Билдингир совет драматург Алексей Арбузовтун «Старомодная комедия» шиизин база дүүн тыва көрүкчүлөр сонугарп көргөннөр.

Бөгүн, июль 4-те, «Саня, Ваня, оларның-биле Римас» деп шиини армейжи театрың артистери тыва сценага ойнаар. Көрүкчүлөрүнүн дыка сонугарга «Ынакшыл болгаш кеге-бугалар», «Кадриль» деп киноларның сценарийлеринин автору, драматург Владимир Гуркинниң бо шиизи Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында Уралда бичии суурга болушкуннар дугайында

ТР-ниң Культура яамызының парлалга албаны.

«БУЯННЫГ ЧҮРЕКТЕРНИ» ШАҢНААН

«Алтайская правда» солунунң 100 чылынгатураскааткан «Солуннуг фото» деп конкурстун «Сорук кириер фото» деп номинацияга Тыва Республиканың аныяктарының «Тываның буянын чүректери» деп хөй-ниити шимчээшкенин удуртукчузу Артыш Монгуштун фоточуруу эң эки чурук болган.

«Алтайская правда» солунунң 2017 чылдың ийги чартында халас чагыдылгасы

болгаш М.Попенконун «Плащ крестоносца» деп ному-биле Артышты шаңнаан.

«Алтайская правда» солунунң 100 чылынга тураскааткан «Солуннуг фото» деп конкуртка киржиринин негелдези — «Алтайская правда» солун-биле сонугарган чурукту тырттыргаш, солунунң интернет четкизинде «ВКонтактеда» «Сайгарылга» деп шөлүнче кириери.

«Тываның буянын чүректеринин» медээзи.

ЧАЪС-ЧАЙЫК СООНДА

Эрткен дыштаныр хүнерде болган чаъс-чайык Мөңгүн-Тайгаже орукту каш-даа черде чире шаап каапкан. Ниитизи-биле алырга, 200 метр орук чалы суггур чаъс-чайыктың күштүг агымынга бузулган. Бо чылдагаан-биле Мөңгүн-Тайга-биле республиканың өске кожууннарын харылзаштырып турар орукка машина-техниканың шимчээшкени бергедээн. Чүгле күштүг машиналар чоруп турганнар.

Июль 1-де орукчулар орукта үрелик черлерни оюп чоруур түрүң оруктарын дүрген кылгаш, улуг орукту септээр талазы-биле хемчеглерни ап эгелээн. Мөңгүн-Тайгаже баар оруктун

септелгезин бодунуң харысалгазынга алырын орук-транспорт комплекзиниң сайыды Олег Бадыга Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол дааскан.

Республиканың орук-транспорт комплекзинин удуртулганың медээзи-биле алырга, Хандагайты биле Мугур-Аксының аразында оруктун үрелген участоктарының септелгезинде 6 техника, 10 шаа ажилчыннар ажилдап, оруктун чалын чаартып, быжыглап турар.

Орук-транспорт комплекзинин тускай эртемниглерин чаъс-чайыктың чедирген когаралын тодарадып эгелээн.

ТР-ниң орук-транспорт яамызының медээлеринден.

Бүгү-делегейниң «Хүндүлээчел тараачын» деп агротуризм федерациязының тургузукчуларының бирээзи Жан Мари Перье биле Россияның эң чараш суурлары каттыжышкынын президентизи, Москваның К.А. Тимирязев аттыг көдээ ажил-агый академиязының болгаш Россияның эргелеп-башкарылга академиязының Көдээ девискээрлер сайзырадыр төвүнүн удуртукчузу, экономика эртемнеринин доктору Александр Мерзлов олар бо чылдың июнь 21-ден 26 хүннеринде Тывага кээп чорааннар.

Олар бо каш хонуктарның дургунда «Хүндүлээчел тараачын» деп төлөвилелге киржири-биле Тыва Республиканың Культура яамызының сүмелээни беш ажил-агыйга чедип, төлөвилелдин негелдезин езугаар бо черлерге баар оруктар эки бе, бойдузу чараш бе, ажил-агыйлар туристерни бедик деңгелге уткуп, шынарлыг, ашкарып-чегерип, оларның культурулу дыштанылганы хандырып шыдаар бе, ажил-агыйларда даштыкы аалчыларны сонугардыптар бүдүрүлгелер бар бе дээрзин көрүп хынааннар.

Келген аалчыларны ТР-ниң Культура яамызының төлээлери үдөп чорааннар. Олар Би-Хем кожуунда күрүнениң «Туран» сыын ажил-агыйы унитарлыг бүдүрүлгеге, Кызыл, Чаа-Хөл кожууннарда көдээ ажил-агый хереклекчилеринин «Саян Даа», «Чодураа» кооперативтеринге, Чеди-Хөлде Алена Оруслайның арат-фермер ажил-агыйына барып, бүдүрүлгелерин ажил-ижин сонугарп, оларда ажилчыннарның болгаш малчыннарның амыдырал-чурталга байдалдары-биле танышкан.

Даштыкыдан келген аалчы Жан Перье, Москвадан профессор Александр Мерзлов Тывага келгеш бир дугаарында ооң каас-чараш бойдузун, чонун культуразын, амыдыралының бурунгу бот-тускайлаң овор-хевирин чидирбээнин магадап-ла

Эр мөзү-бүдүш

«ЭДЕР КУЙНУҢ» САЛЫМ-ЧАЯАННЫГЛАРЫ

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун бодалы-биле алырга кандыгдаа ажил-ишке аныяк эр кижилерниң киржилгези эң-не үнелиг болгаш чугула болуп турар дээрзин чөптүг деп көөр мен. Бай-Тайга кожуунунң Бай-Тал сумузунда Сема Адыг-оолович Докпактың ажил-ижи өөреникчилерге эки үлегерни, кижизидилгени берип турарын демдеглээр чугула.

Сема Адыг-оолович Н.С. Конгар аттыг школада хөгжүм башкылавышаан, «Эдер куй» бөлүүнде аныяк-өскенге, өөреникчилерге сыгыт-хөмей болгаш тыва хөгжүм херекселдеринге (дошпулуур, чадаган, игил дээш оон-даа өске) улустуң ырыларына үндөзүлгө ырылар чогаадып ырлаар, тоолдар аргаларны өөредип турары солун.

«Эдер куй» бөлүүнде 8-9 класстың өөреникчилери каргыраа, хөмей-сыгыттан аңгыда танцы-самга база өөренип турар. Оларның чедииншиктери төрүн суурунун чогаалчыларының, композиторларының ырыларын, хөмей-сыгыдын алгаан Бай-Тайганың «Сүлдө сүзүм алгап-йөрзэйн!» деп кожуун чергелиг мөөрейге киржилгезинден эгелээн. Ынчан олар бирги черге төлөптүг болганнар.

Өвүрнүн Хандагайтыга, Сүт-Хөлдүн Алдан-Маадырга, Мөңгүн-Тайганың Мугур-Аксынга болган мөөрейлерге Бай-Тайганың адын камгалап киришкеш, бирги, ийги черлерни чаалап алганнар. Ылаңгыя Мугур-Аксынга хөмейжи Дүгүр-оол Чамбалдың адынга тураскааткан мөөрейге Чигис Ананды 2-ги, К.Сарыг-оол 1-ги черлерни алгаш, дипломнар болгаш хой-биле шаңнатканнар.

Тыг культура бажыңында «Эдер куйнун» ээлчеглиг белеткелерип турар. Олар Абакан хоора болур фольклор фестивалы киржилер.

Сема Адыг-ооловичин өг-бүлөзи Бай-Тал сумузуң үлегерлиг өг-бүлелеринин бирээзи. Өөнүн ишти биолог башкызы Гелия Кара-оол на херээженнер чөвүлелин кижигүнү, хөй-ниитичи. Ол ап-кварталдың ажил-ижинге иде-кейлиг киржип, школазын огород, теплицаларына но-аймаа өстүреринге мергеж-лин үнелдип, өөнүн ээзин ажилын үргүлчү дөткип, киржип турар.

Сема Докпактың ажил-и-ам-даа сайзырап, салгалдар чаа-чаа чедииншиктерни чед-алырын күзеп каайн.

Бараат ДЕЛЕГ-ОО күш-ажылдың хоочун Бай-Тайга кожу

«Хүндүлээчел тараачын»

КӨДЭЭ ТУРИЗМНИ
САЙЗЫРАДЫРЫ-БИЛЕ

«Келир үениң Тывазы: өскерилгелерниң стратегиязы»

ШУУЛГАН АЖЫЛЫН ДООСКАН

Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).
ирил, шийтпирни үндүргөн.
лтура адырынга хамааржыр
а хөй айтырыгларны аңаа
зенил көрдүвүс.

Билчеймаа Достай, рес-
публиканың медпрофилактика
вунуң клиника-диагностика
лбырының эргелекчизи:

— Мен болуп эрткен шуул-
ланың «Кадыкшыл — кижини
арга-курлавырының үнде-
ни: айтырыглар болгаш
ийтирлээр оруктары» деп
ияның ажилынга киришкеш,
стиң сайыдывыс Орлан Эрес-
овичини, Новосибирскиден
лгаш Улан-Удэден келген
темден эмчилер Валерий
ильевич Гафаровту, Сергей
теевич Николаевти дыка-ла
жургап дыңнадым. Ол ыш-
ш шуулганга киржири-биле
олдан бистиң коллегавыс,
мик эртемден, профессор
баатар биске аалдап чедип

келген. Профилактика талазы-
биле айтырыгларывысты моол
коллегавыс-биле боттарывыс
аңгы база чугаалаштывыс.

Уругларның кадыкшылын
бичиизинден тура хайгааралга
алыры кончуг чугула. Бис, эмчи
сестразы Наталья Витальевна
Крюкова болгаш массажист Каа-
дыр Сорулгаевич Соном, садик-
терге баргаш, бичии уругларның
кадыкшылын хайгаарап, хы-
нап көрүп турар бис. Уруглар
колдуунда ясли-садиктерде

мөөңнеттинген, оларның ада-
иелери ажилдап турар, чай чок,
уруглары аарываанда, херек кы-
лып, оларны эмчиледип турбас.
Ынчангаш маңаа профилактика
ажылы кончуг улуг рольдуг. Ка-
дык нацияны өстүрүп алырда,
уругларны чажындан кадыкшы-
дары кончуг чугула болгай.

Садиктерге чеде бергеш,
хайгаарал ажылын чорудуп
тура, уругларның келир үезинде
кандыг аарыглар тыптып болу-
рун тодарадып турар бис. Бичи
уругларның чамдызының
дурт-сынында өскерлишкинер
көвей таваржып турар. Ол чүге
ындыгыл дээрге, чажында ра-
хиттиг турганындан, сөөктери
чымчак болганындан, оорга
сөөгүнүн бир-ле чери ыргая
бээр чылдагаанында. Мындыг
таварылгада тускай массаж
кончуг дузалаар. Оон аңгыда
уругларның өк бестери (мин-
далины) ыжар, ангиналаар.

Ижин-баары багай уругларның
дылдарындан-на көскү, ала-шо-
кар болур. Ынчангаш мындыг та-
варылгаларда садиктиң эмчизи,
эргелекчизи-биле кады ажилда-
жып, уругларның ада-иелеринге
арга-сүмелерни берип турар
бис. Бичии уругларны школа
мурнунда, ясли-садик барып
турар үезинде кадыкшыдып,
быжыктырып алыры — кандыг-
бир аарыгны болдурбазының
баш удур магадылалы болур
ужурлуг.

Оон аңгыда кады багай
төрүттүнген, ДЦП-лиг уруглар-
га санатор-курорт эмнээшкин
дыка дузалыг. Дус-Хөлге чайгы
үеде бичии уругларга пансио-
наттар турган болза, дыка эки
болур ийик. Тываның аржаан-
нары колдуунда улуг улуска
тааржыр. Ынчангаш келир үеде
Чедер, Дус-Хөл ышкаш кончуг эм
хөлдеривиске уругларывыстың
кадыын экижидери таарымчалыг
болурун онзагайлап, бо талазы-
биле тускай угланышкынныг
ажылды чорударын күзээр-дир
мен.

Абитуриентилерге

10 ОЛУТТУ
БЕРГЕН

Россияның күрүнениң
сцена уран чүүлүнүн ин-
ститудунун бөлүк башкы-
лары июль 2-де Кызылда
чедип келгеннер. Олар-
ны Тываның күрүнениң
ойнаарактар театрының
коллективи ак кадактар
биле сүттүг шайны сунуп
уткуп алганнар.

РГИСИ-ниң башкылары Саян
дагларының чараш чурумалын
магадап-ла ханмаанын чугаалап
келгеннер, ынчангаш ам-даа
болза абитуриентилерниң до-
кументилери-биле ажилдап
эзелээринге беленин чугаалап
турганнар. Оруктан келгеш дыш-
танып алган соонда, олар улуг-
хүнде-ле ажылын эгелээн.

Уран чүүлдүн хоочун өөре-
дилге чериниң бөлүк башкылары
бо удаада "Актер уран чүүлү"
мергежилге өөренир күзөлдиг
оолдар, уругларны шилип алыр-
лар. Институт бо чылын Тывага
10 бюджет олудун берген.

ҮНДЕЗИН КУЛЬТУРАНЫҢ
АЧЫЗЫНДА

Регионнар аразынга
ийи дугаар эртип турар
орус культура фестивалы
июнь 30-ден июль 2-ниң
хүнүнге чедир Каа-Хем
кожуунун Сизим суурунун
нанында турисчи бааза-
а болуп эрткен. Бо чыл-
ы фестивальды Россия
Федерациясында экология
ылынга болгаш Тыва Рес-
публикада аныяктарның
ют-идепкейиниң чылынга
ураскаадып эрттирген.

июнь 30-ниң хүнүнде бизең-
рхая даштыг даглар болгаш
тамчык чараш чурумалдыг
э-эзим-биле хүрээленген
им суурга Тываның ырак-
Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга,
ыын-Хемчик, Тожу дээш
ж-ла шупту кожууннарын-
Красноярск крайның Ерма-
кий база Курагино районна-
дан болгаш Омск хоорайдан
тизи-биле 20 чогаадыкчы
ективтер орус культура
тивалынга киржири-биле
тып келгеннер. Каа-Хем
унуң чагыргазының ажил-
ылары болгаш сизимчилер
ыларны чылыг уткуп-хүлээп
нар.

кежээ Тыва Республиканың
аның Баштыңы Ш.В. Кара-
у фестивальды удуртук-
у хлеб, дус сунуп, орус
гүң езузу-биле уткуп алган.
Шолбан Валерьевич ырак-
тан чыгып келген чон-
ылыг-чымчак сөстөр-биле
р чедирип, четтиргенин
еткеш, хөй-хөй чылдарда
а бараан болуп чорууру
Мөңгүн-Тайга кожуунун
р-Аксы суурундан орус
м херекселдериниң оркес-
те 100 муң рубльдиң сер-
кадын белекке берген. Ол
ш Тыва-биле харылзаазын
ин, удаа-дараа аалдап кээп,
оюн-көргүзүүн, ыры-шоо-
араалгадып чорууру дээш,
ино районунун «Ирбинуш-
нсамблиниң эдер-хааржак
изи Никита Граблевка 30

Фестивальдың тиилекчилери "Разгуляй".

муң рубльди тывыскан. Оон
соонда фестивальды удуртук-
чулары биле Чазак Баштыңы
оюннар ойнап, көрүкчүлери
хөглеткен соонда, чогаадык-
чы коллективтерни танышты-
рып, оларның киржилгези-биле
байырлыг концертти эрттирген.
Концерт төнгөн соонда, аныяк-
тарның оюн-тоглаазы, танцы-
самы эгелээн.

Июль 1-ниң хүнүнде 10 шакта
фестиваль шөлүнүн кол сце-
назынга ыры фольклорунун
мөөрейи болган. Ук мөөрейге ан-
самблдер, хөгжүмчү бөлүктөр,
ыраажылар хөйү-биле киришкен.
Мөөрейни Мугур-Аксы суурунун
орус хөгжүм херекселдериниң
ансамбли ажиткан соонда, чээр-
би ажыг бөлүктөр болгаш ыраа-
жылар аян тудуп, аразында
адааннашкан түңнелинде Кызыл
кожуундан «Серебрянка» ан-
самбли мөөрейниң тиилекчизи
болган. «Көрүкчүлериң сонур-
галы» шаңналга Тожу кожуунун
Ырбан сумузунун төлээзи, «Ря-
бинушка» ансамблиниң ыраажы-
зы Валентина Гертнер төлептиг
болган.

Ыры мөөрейи-биле черге-
лештир фестиваль шөлүңе
делгелге-ярмаркалар, мастер-
класстар болган. Делгелгелерге
сизимчилер боттарының холу-

Гармонистер мөөрейиниң тиилекчизи — Никита Граблев, кожамыктар мөөрейиниң тиилекчизи Лидия Фидотова.

биле даараан ойнаар-кыстарын,
аржыылдарын, бичии чараш хе-
вистерин хөйү-биле делгеп сал-
ганнар. А Ирина Галанова орус
чунар-бажыңга канчаар шын
бустанырының, чунарының бол-
гаш аңаа канчаар алдынарының
дугайында мастер-класстар
эрттирген.

Кежээки чем соонда аалчы-
лар селгүүстөп, майгыннарының
чанынга ырлажып, дыштан-
ганнар. Эртеден бээр кежээ
дүшкүжеге фестиваль шөлүнүн
девискээринге хөгжүм, ыры-

шоор черле үзүлбес, оон-моон
орус, тыва аялгалар куттулуп
кээп, Сизимниң кадыр-кадыр даг-
ларынга ыяңгылыг чаңыланып
хүнзээн...

Июль 2-ниң хүнүнде 10 шак-
та чогаадыкчы коллективтер
аразынга орус улустун чаң-
чылдарының дугайында ыры
мөөрейи болган соонда, гар-
монистер мөөрейи эгелээн.
Гармонистер мөөрейинге Никита
Граблев тергиддэн.

Дүш соонда кожамыктар
мөөрейи болган. Ук мөөрейге
бичии чаштардан эгелээш хоо-
чуннарга чедир киржикчилер
мөөрейлешкен түңнелинде
бирги черни Кызыл хоорайның
чурттакчызы Лидия Фидотова,
ийги черни Каа-Хем кожуунун
театрының «Аныяк салымнар»
бөлүү, үшкү черни Надежда Му-
рашкина алганнар. Бо мөөрейниң

Валентина Гертнер.

турда, бо чылгы орус культура
фестивалының тиилекчилерин
шаңнаан. Үшкү черде Мөңгүн-
Тайга кожуунунун орус хөгжүм
херекселдериниң оркестри, ийги-
ги черде Красноярск крайның Ку-
рагино районунда Большая-Ир-
ба суурдан келген «Ирбинушка»
ансамбли, бирги черни Таңды
кожуунун Бай-Хаак суурундан
«Сударушка» ансамбли тус-
тузунда алганнар. А эң-не дээди
шаңналды Томск хоорайдан
келген казак улустун «Разгуляй»
ансамбли алган.

Каас-чараш бойдус чурума-
лының хүрээлеңи, кат-чимис,
балык-байлаңныг байлак
оран Сизимге Саян артындан,
Тываның кожууннарындан чыг-
лып келген чогаадыкчы бө-
лүктөр, ыраажылар дээш өске-
даа чон таныжып ап, самнап-
хөглеп, мага хандыр хөөрежи-
п, дыштанып алганнар.

Энир чылын ук фестивалга
ниитизи-биле 10 чогаадыкчы
коллектив киришкен болза, бо
чылын 20 ашкан. Кижини саны
эрткен чылын 200 болган, а
бо чылын 500 ашкан. Ол чүл
дээрге, орус культура сайзы-
рап, фестивальды ачызында
аңгы-аңгы чоннарның найыралы
быжыгып, өгбелериниң ыры-
шоорун, эрги езу-чаңчылдарын
эгилдирип, сагыш-сеткилин
ханызындан үндезин культу-
рынга хандыкшылын ханыладып
чоруурунун херечизи-дир.

Эрес КОЛ.

Авторнуң тырттырган
чуруктары.

Парлалга конференциясы

СУРАГЛЫГ ТЕАТР ААЛДАП КЕЛГЕН

Конференция үезинде.

Национал театрның музейинге Россияның академиктиганыктар театрының (РАМТ) артистери болгаш гастрольдар ажил-чорудулгазының талазы-биле федералдыг төвүнүң төлээлери журналистер-биле таарымчалыг байдалга аяк-шай иштишаан, хөөрежи эрттирген. Аалчылар РАМТ-ның ажил-чорудулгазын, сорулгаларын база аныяк көрүкчүлерге шиилериниң дугайында чугаалап бергеннер.

Россияның академиктиганыктар театрының директору Софья Апфельбаум Тывага оларны хүндүткелдиг уткуп алганын демдеглэш, бистиң республикага «Сказки на всякий случай» биле «Кролик Эдвард» ийи шиини эккелгенин дыңнаткан. Бир дугаар шиизи

РАМТ-ның классиказы, тургусканын 10 чыл чедип турар.

— «Сказки на всякий случай» деп шиивис 10 чыл чедип турар-даа болза, ол хире сурагжаан, Москвага ынаар билет тывары берге. Тываның театралдары Москвадан ийи катап чиик өртөккө көрүп алыр аргалыг-дыр деп санап тур мен» — деп гастрольдар ажил-чорудулгазының талазы-биле федералдыг төвүнүң төлээзи Ольга Андрейкина демдеглээн.

«Сказки на всякий случай» деп шиини Евгений Ключевтиң кайгамчык тоолдарындан чыып тургускан. Ооң утказы бичии-даа, улуг-даа көрүкчүге билдингир — ынакшыл, шынчы чорук, өскертип болбас үе, сагыш-сеткил дүвүрели база хөглүг-баштак чүүлдер.

Ийиги ши «Кролик Эдвард» — америк чогаалчы Кейт Дикамиллонун тоолунга тургус-

кан чаа ши. Уругларга чүгле аас-кежик болгаш өөрүшкүнү көргүзеринден аңгыда, уярап, муңгарал, кударалды, эң-не кол чүүл кээргээчел болуру албан дээрзин бо шииде тайыл-бырлап турар деп режиссер Рузанна Мовсесян чугаалаан. Бо шиилерни «б+» категорияның назы-харлыгларына сүмелеп турза-даа, уткалары элээн шыгы. Ында кижилерниң ниити берге айтырыгларын көдүрүп турар. Шииниң маадырлары

РАМТ-ның төлээлери-биле.

көрүкчүлерин амыдыралдың үндезиннериниң дугайында бодандыра бээр. Ынчангаш бо ийи шиини 8 хардан өрү элэди, аныяк база улуг кижилерни көөрүн сүмелеп турар.

Москвадан келген аалчыларга журналистер айтырыгларны

салган. РАМТ-ның составында бичии уруглар бар бе деп айтырыгга штата элээди артистер чок, ынчалза-даа берге звес эпизодтарда уругларны кириштирип турар деп С.Апфельбаум харыылаан. Тыва театрының сценаны РАМТ-ның негелделеринге дүгжүп турар бе деп айтырыгга Тыва национал театрының директору Станислав Ириль Москвага 2014 чылда гастрольдап чорааш, РАМТ-ның сценаны төрзөн театры ышкаш чоок, эргим болганын чугаалааны кандыг-даа харыдан артык болган.

Гастрольдар ажил-чорудулгазының талазы-биле фе-

латтыг уран чүүлү, ол үе хөөмейи, чонар-дажы — огай, кайгамчык-тыр! Бөгүн үезиниң бурун шагның алды көөр аргалыг болдуvus. Мычараш, онзагай Тываны көрбээр болза, хай-дыр».

В. Черкасов «Улуг гастрольдар» деп федералдыг программа дугайында чугаалаан. Чылдан эгелзэн бо программа биле федералдыг театр регионнарның 90 хуузунага гастрольдап четкеннер. Бо программа 50 ыра республикалар болгаш крлары хаара тудар. Чыл дунда Россияның 30 ажыг у

театрлары регионнарга дер. РАМТ м чорааш, Хакас га чедер. Тыва мурнунда Чи Забайкалье к база Улан-У ге четкенн Маяковский тыг театр Г трозаводск, релия республикага шиинин көргүскө Ынчап кээр регионнарн көрүкчүлөр Москваның ул театрларын шиилерин ол-хемчээлге (фо

мат) көөр аас-кежиктиг болганар. А артистер, режиссерлар база техниктиг ажилдакчылар регионалдыг театрлар-биле чоок таныжып, боттарының талантызын оларга көргүз аргалыглар.

А. СОЯ

УЛУСЧУ МЕДИЦИНА ТӨВҮ

Кадык камгалалында

Республиканың медицина колледжиниң девискээринге Улусчу медицина төвүнүң байырлыг ажыдышыны эрткен неделяда болган. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун мурнундан ооң оралакчызы Шолбан Хопуя байыр чедиргеш, дериг-херексел садып алыр сертификатты тывысты.

Улусчу медицина төвүнүң ажыдышының Моолдун эртем академиязының химия болгаш химиктиг технологиялар институтунун директорунун оралакчызы Ганбаатар Жамсранжав, Россияның эртемнер академиязының Сибирьде салбырының эксперименталдыг болгаш ниити биология институтунун профессору, медицина эртемнериниң доктору Сергей Николаев (Бурятия) болгаш

өскелер-даа киришкен.

ТР-ниң кадык камгалал яамызының сайыды Орлан Донгак республиканың чурттакчы чонунун барык чартык кезин улусчу медицинаның эмнечилеринден немелде эмнээшкннерни ап турар дээрзин айтты.

«Россияда Улусчу медицина сайырап, хоорайларда төптөрн ажадып турар. Бо хүн Тывага Улусчу медицина төвүн албан езузу-биле ажиттывыс. Ол дээрге улусчу эмнечилерниң ажил-чорудулгазын чурумчулары, эмнедип келгеннериниң айыыл чок чоруун хандылары, эмнээшкнге магадылалды бээр, дээди эртемниң эмчилерни хаара тудары-дыр. Улусчу эмнечилерниң ажилын чорудар чөлшээрел бар, ам чүгле бурун-

гаар сайзыраары арткан» — деп, сайыт чугаалады.

Байыр чедиришкннериниң соонда ТР-ниң кадык камгалал яамызының сайыды Орлан Донгак, төптүн эмчилери Аян-оол башкы, рефлексотерапевт Билчеймаа Достай олар кызыл кожааны кестилер. Тываның Кадык камгалал яамызының социал-медикиг айтырыглар институтунун директору Кара-Кыс Аракчаа аалчыларга төптүн эмчилерин таныштырып, оларның ажилдаар өрээлдерин сонургадып көргүскен.

Улусчу медицина төвүнге, республиканың медицина колледжиниң хөй-ниити чуртталга бажыңының бирги каадында 4 өрээлди аңгылаан. Ында тибет медицинаның эмчизи Аян-оол башкы, дээди категорияның уруглар эмчизи, рефлексотерапевт Билчеймаа Достай, кадыкшыл быжыктырар комплекстиг технологиялар талазы-биле специалист Альберт Ондар олар ажилдап турар. Чоокку үеде дугуржулга езуугаар ханнаашкын кылыр эмчини Моолдан чалаар дээрзин Кара-Кыс Аракчаа чугаалады.

Бо хүнде үстүнде эмчилерден аңгыда ТР-ниң Кадык камгалал яамызының республикага улусчу эмнээшкнн чорудар чөлшээрелди гомеопат эмчилер Анна Кара-Тоннуг, Людмила Зудилова олар алган.

Аян-оол башкының хүлээп алышының аалчылар

күзелдн-биле кирип турдулар. Башкы судалдаар, кара эм оъттар-биле эмнээр. Ооң өрээлинде Бурганның овур-хевирин аскан болгаш өрээли чон хүлээринге таарымчалыг кылдыр дериттинген.

Нугуушкун кылыкчызы Альберт Ондарның өрээли база ажилдаарына белең. Ол ижин-баар, бүүректер, уруг савазы дүже бээр, звинче кири суй-баар; өт дашталы берген болза, даштарны үндүр суйбаар; хан бажышының өйлээр; сөөк-даякты дорттадыр; деңнештир нугуур дээш оон-даа өске аарыгларны эмнеп турар.

Байырлыг ажыдышының киржир дээш, Бай-Тайга кожуундан Көөп-Сөөк хүрээзиниң лама-башкызы, 86 харлыг Көгел Мижитеевич Саая албан-биле чедип келген. Кыргыз-ача Кенден-Сүрүн, Чымба-Хелиң, Чымба башкылар-биле кады Бай-Тайгага 1946 чылда ажилдап турган болду. Улуг башкыларның чанынга, ол үеде 15-16 харлыг, Көгел Мижитеевич эм оъттар чыырынга, белеткээринге өөренип, оларның быжыг билгилерин шигээди ап турган. Кенден-Сүрүн башкы «бурган-най» бээр, Көгел Саая эм оъттарны өөреткен езуугаар белеткээр, чаңгыс чер-чуртугларын эмнеп, башкызының буянныг үүлезин уламчылаан. Амгы үеде кырган-ачаның карактарының көөрү баксыраан-даа болза, угааны чарт хөөрү

Төөгү бижикинде алырга, тываларның улусчу эмнээшкннериниң үндезини кара эмнер тургузуп турган. Кара эм билер кижилер э оъттарны, ооң бүрүлерин каттарны чыып, хандылар хайындырып, кургадып, хоо дур соктаан порошоктарны белеткеп турган. Аңаа немей саржаг, сыын мыйызы, өшк ханы, тооргу хини, адыг өдү чаа, хая чугу, даг дузу, мөңгү суун адап болур. Эмнээшкнни хамнар, ламалар, суйбаар тудар кижилер база чоруду турган.

Буддизмни хүлээп алганының соонда, тыва эмчи-ламалар тибет медицина биле улусчу эмнээшкнни каттыштырып эгелзэн. Хамнар, ламалар, улусчу эмнечилер эм оъттардан аңгыда ханнаар, дөөннээр, нугуушкун дээш оон-даа өске аргаларны ажыглап турган.

Чалаткан аалчылар эмчилер колледжиниң девискээринде тиккен кидис өгге ыт-кады инек-караа хандыларын, сүттү шайны, курут, боорзакты амзап арга-дуржулгазын солчуп, хосту чугаалашкан.

Шончалай ХОВАЛЫ

Авторну

чоокта чаа «Шын» солунуң «Төөгүнүң арыннарындан» деп рубрикага М.С.Байыр-оолдун «Амбын-ноянның салгалы кымыл?» деп чүүлү чырыкче үндү (Шын солун, №72, 22.06.2017). Төөгү сонургаар болгаш, ук чүүлү дораан кичээнгеилг номчуп таныштым. М.С. Байыр-оол дээрме меңээ хары кижэ эвес. Чаңгыс эртем-шинчилел институтунда кады ажилдап чор бис. Кудашкылар-даа апарган улус бис. Ынчалза-даа кады ажилдап турар улуг кудамның бижээн чүүлүнге таарышпадым. Бирээде, билдинмес чүүлдер бар. Ийде, элдеп чүве, меге барымдаалар бар. Үште, улуг ак баштыг кижиниң тала тырттарын таарзынмадым.

Төөгүнү хойтпактап, бистин тала – ак, шын, эки дээн, а өске үлүстү (мында мээң талам улусун) – кара, багай, меге дээн ынзылыг дорамчылап эгелээрге, шыдажыр арга чок апаргаш, бо чүүлүм бижидим. Ужурашкаш, чугаалап болур мен, чугаалаар-даа мен, ынчалза-даа бүгү Тываның төөгүзү-биле дорт холбаалыг боорга, база-ла солун таварыштыр харыылап ор мен. Мергежили төөгү шинчиер мерген угаанныг номчукчулар база ук айтырыга хамаарылгазын бижир боор.

Бирээде, «Тываның төөгүзү»-нүн номналында амбын нояннарың салгалын черле айтыпкан» деп бижээн. Хереккырында сыр дедир, амбыннарның ук-ызыгуур төөгүзү, Тываның өске аталдарлыг улусунга бодаарга, барык 1700 чылдарга чедир ажык илдең билдингир бижиттинген болгай. Мону Тываның эртем-шинчилел институтунуң төөгү секторунуң эргелекчизи, төөгү эртемнериниң кандидады А.А. Самдан эрткен чылын чырыкче үнген «Тыва ызыгууртаннарга хамаарышкан моол дылдыг бижимелдер» (Тувинские монгольские летописи) деп тускай эртем-шилчилел ажылында таптыг бижип каан.

Меге барымдаалар дээрме, М.С. Байыр-оолдун чүүлүнде Содунам-Балчыр ноянны Өлзей-Очур оглу деп каан? Мону номчуптарга-ла чедер – хоозун, шын эвес чүвөлөр бижип кааны илдең. Билбес чүвезин биживес болза эки. Содунам-Балчыр – Комбу-Доржу ноянның оглу болгай. Өлзей-Очур дээрме ооң чырган-ачазы-дыр.

Сөөлгү абзацта домактары суг үй-балай. Чижээ, «чамдык төөгүчүлөр амбын нояннарың ажок мактап, кончуг удуртукчулар дээн хөөннүг бижип турар» деп каан. Ол кымнар ирги? Айда?

Тес-Хемниң дүжүметтери (Янхайның хосталгазы дээш демисежип чорбаан, Хемчиктин эргидекчилери олардан хоор-

луп, чонунуң хосталгазы дээш демисежип турган суг дээш барган. Кандыг хосталга? Ол кымнар чүвөл? Дүжүметтер чүгле Тес-Хемге турган чүве бе? Тергидекчилер чүгле Хемчикке турган чүве бе? Бо шуут меге, нүгүл-дүр. Ийе, харын автор, эрткен чүс чылда тергидеп турган аңгы идеологиязынга ам-даа дискек сөгүрбүшаан, көрүп турар хевээр болза, дүжүметтер – бүтпес идегеттер-ле ынаан харын.

Тываларны аразында согуш-турар, эл-найыралын кошкадыр дээн кара сагыштыг, ирик күзедиг бодалдар-дыр. Мындыг шаштырылгы нүгүл чүүлдерни бүгү тыва чоннуң республика чергелиг солунунга канчап парлаар чүвөл?

Мында мен амбыннарга хамаарыштыр кандыг-даа үнелел, демдек бербейн тур мен. Үези кээрме, чогаалчы М.А. Тирчинниң бижээни ышкаш, «амбыннарны бижир уруг аравыска бодараар боор» деп бодалынга каттышпышаан, долузу-биле ынанып тур мен.

Өске кандыг-даа кижиниң, улустуң-даа төөгүзү бар. Бодунуң улусун мактап тургаш, өске улустуң төөгүзүн куду көрүп, меге чүве биживес болза эки. Меге, барымдаа чок чүве бижири дээрме, миф чогаадыр чорук-тур.

Ынчангаш мен бо чүүлүмде чамдык төөгүлүг барымдааларже кичээнгеилни угландыраарын кызыдып көрейн. Үе-шагда чурттап чораан улуг өбөлөрнүң аттарын дорт адап турарым дээш, сестир-даа, буруузунар-даа кижэ-дир мен. Өршээп-ле көрзүннер. Ынчалза-даа шын херек.

М.С. Байыр-оолдун чүүлүнде даянып турары С.Ы. Монгуштуң 2002 чылда Кызыл хоорайга чырыкче үнген «Кижэ изи» деп ному менде бар. Төөгү сонургаар болгаш, ук номну үезинде сураглап чорааш, албан-биле тып алган кижэ мен. Дарганың боду-биле, чырык өртемчейге

чорда, ужуражып-даа, чугаалажып-даа чораан мен.

Мен Куулар Хурулмай чейзеңге удур чүү-даа биживейн тур мен. Ындыг өгбө чурттап чорааны шын-на боор. М.Б. Кенин-Лопсанның «Буйан-Бадырғы» деп номунда (ар.348) Содунам-Балчыр амбын ноянга хамаарыштыр бижип турары ышкаш, ук чейзең дээрме, тываларның база бир улуг угаанныг оглу-дур. Хоомай кижэ – чейзең болбас.

С.Ы. Монгуш номунда Куулар Хурулмай чейзеңниң 1882 чылда төрүттүнген Куулар Балдаң оглу Үндүү деп төлүңге, азы өскээр чугаалаарга, бешки салгалынга чедир айыткан. Салгалдарын дес-дараалаштыр кириейн: Хуралбай; Будуп бижээчи – оглу Хуралбайның; Артагар бай (шолазы: Көк-Көжеге); Балдаң (Ашак-чалаң); Үндүү, Куулар Балдаң оглу Үндүү, 1882 чылда төрүттүнген, Балдаңның ортун оглу. Тода болгаш билдингир. Бо дээрме чугаамның бир чугула кезээ-дир. Сактып алылыңар.

Өске талазындан бижимел төөгүлүг амбыннарның улуг өгбөзи болур Хурулмайны сайгарарын оралдажып көрзөлиңер. Бодаарымга, Хурулмай биле Куулар Хуралбай – ийи аңгы кижэ. Чоок-даа, ырак-даа төөгүде авыдай-атташ улус чаңгыс эвес, чеже-даа туруп болгай. С.Ы. Монгуш Хуралбай деп бижээң, төөгү шинчилекчизи А.А. Самдан моол бижимелдерге даянымышаан-на боор, Хоролмай деп турар. «Тываның төөгүзү» деп чаңгыс эвес томнуг албан-езунуң төөгү номунда – Хурулмай. Моозун алгаш көөрге безин, дөмей-даа болза, аңгы аттар эвес-тир бе? Чүгле аттарын адаар, бижириңде ылгалдыг эвес, а амыдырап-чурттап чораан чылдарында-даа ылгал бар.

Төөгүлүг барымдаалардан билдинип турары-биле, Хурулмай Тываның төөгүзүнде алдарлыг маадыр кижэ. Бис, амгы тывалар, бо улуг өгбөвиске хамаарыштыр чаа-ла үнелел берип эгелзэн бис деп болур. Херечилери С.Ы. Монгуштуң айыткан ному, М.С. Байыр-оолдун «Шын» солунга бижии, аңаа удур бо мээң харыы бижим болгаш кижэ

билбес оон-даа өске чүүлдерниң бары магатчок.

Чугааны узатпайн, сайгарып турар айтырывыска эглип кээп, чурттап чораан чылдарын тодарадырын шенеп көрзөлиңер. Моол дылдыг бижимелдер Хоролмайның Хулугун деп оглу турган деп турар (А.А. Самданның үстүнде айыткан номунуң 44-кү арнында). Хоролмай 1715 (!) чылда манчы хаанның тергиделин хүлээп албышаан, аңаа шынчы болур сеткилин илередири-биле ол үениң политиктиг негелдезинге дүүштүр ол оглун манчы хаанның чызаан черинче чорудупкан деп бижээң.

Хоролмай ырак-узак орукче бичии ынай оглун чоруда бербес болгай. Эвээш дизе, элээди назын чеде берген турган ужурул. Ону бодаарга, ол хөөкүй оолак, чижеглеп алырга, 1700 чылдар эгезинде төрүттүнген турар ужурул. Ооң адын безин билир бис – Хулугун. Ол билдингир болушжунга даянымышаан көөрге, Хурулмай боду, база-ла чижеглеп алырга, 1670-80 чылдар үезинде төрүттүнген боор болур. Шаанда тываларның 15-20 харлыында ада апаары дээрме анаа чүве-дир деп бодалды чөпсүнер болзувусса.

Мынчалдыр үстүнде айытканым С.Ы. Монгуштуң номунда Хуралбайдан Үндүүге чедир 5 салгал Кууларлары 1680-1882 чылдар аразындан тывылган, барык 200 чыл узун төөгүже каш-даа катап чайлыг сыңа бээр. Чүгле аралары арай элзэн ырай бээр эвес-тир бе? 40-40 чыл чыгам. Амгы үеде-даа, шаанда-даа эр кижэ 40 харлыында ада хамаанчок, уйнуткарлыг кырган-ача апаары элдеп эвес, анаа чүве-дир дээр-даа болза.

Ийе, чүвени канчап билир, Хурулмай биле Хуралбай чаңгыс кижэ боор болур. Ол кончуг эки-дир. Ынчаарга Кууларлар – төрөлдер апаар шээй. Чүгле 150-200 чыл ажа берген аан. Ооң иштинде та каш ада солушкан чүве, та кайыыртан келиннер эккээп турган чүве. Черле 5 борбак эвес-ле боор.

Ооң-биле чергелештир, төөгүчү А.А. Самданның Тываның

нояннарның бижимел барымдаалыг төөгүлерин канчаптар бис. Өске талазындан, амбын ноян Комбу-Доржунуң, ооң оглу Содунам-Балчыр сугларның амыр эвес төөгү эрткен; аравыста чурттап чоруур амгы салгалдарын канчаптар бис. Олар база төөгү билбес дөңгүр көк бугалар эвес-ле болгай. Оларның төрзэн ачазынга, кырган-ачазынга М.С.Байыр-оолдун бодунуң күзели-биле өске бир фамилия чыпшырып, азы өске бир төрөл аймак бөлүккө хамаарыштырып эгелзээрме, арай чараш-даа, шын-даа эвес. Олар сөөлгү 150-200 чыл ажыг кандыг-бир тоолзуг оранга эвес, а Таңдының ары-өвүр ийлеринге, Теске Тываның бир үндезилекчи кожууну – Оюннар кожуунун тургузуп, дөргүл-төрөлдери, куда-баарлары-биле кады онча-менди чурттап чорааннар-даа, чоруурлар-даа болгай. Ооң мурнунда оларның өгбөлери Иштики Азияда Саян-Алтай дагларының та кайы ий-чарыында, та кайы хемниң эринин дургаар чурттап чораанын кым билир?

Маңаа хамаарыштыр төөгү докторлары Н.А. Сердобовтуң «Тыва нацияның тывылган төөгүзү» деп ному, Ю.Л. Аранчинниң «Тыва улустуң маадырлыг оруу» деп болгаш оон-даа өске номнарында база Тываның сураглыг төөгү эртемдени М.Х. Маңнай-оолдун «Тыва этностуң тывылганы болгаш тургустунганы» (Тувинцы: происхождение и формирование этноса) деп ажылында «амбын нояннарың чагырга үезинде аймак-төрөл бөлүктөрүнө үндезилзэн эвес, чүгле девискээр аайы-биле аңгыланыр чүүлге даянган реформа тываларның тускай чон кылдыр хевирлеттинеринге салдарлыг болган» деп демдегеп каанын утпаалыңар (ар.110-116). Мону хүлээп албас кижэ болза, Тыва чоннуң бурунгаар сайзыраарына кончуг шаптык болур трайбализм деп хожудаңгай идеологияның талакчызы болганы база барымдаа чок мифтерге бажын алысканын бадыткап турары чигзиниг чок.

Симчит КЫЗЫЛ-МААДЫР.

Кыска медээлер

«ЧОННУҢ ООЛДАРЫНЫҢ» САНАЛДАРЫ

Июнь 28-30 хүннеринде болуп эрткен «Келир үениң Тывазы: өскерилгелерниң стратегиязы» шуулганның «Хамааты ниитилелди болгаш хөй-ниити инициативаны хөгжүдери» шөлгө аныяктарның «Чоннуң оолдары» деп шимчээшкининиң төлээлериниң саналдары шуулганның киржикчилериниң изиг деткимчезин алган.

Араганы 40 хар четпзэн назылыг хамаатыларга адаарын хоруурун олар саналдааннар. Боттарының аналдарын кижилерниң арагалаарының кедерээни, ооң ржуундан хөй аныяктарның кем-херек үүлгедип турары, ерзэженнерниң аразында арагалаар чоруктуң негтезэни-биле бадыткааннар. Чижээлээрме, куда-дойларга да-иелер бичии ажы-төлүңүң караанга көзүлдүр-ле арага ижип турарлар – ол дээрме багай үлөгөр.

Арага садыгларын аңгылаан девискээрге тургуарын, хоойлу хажыдыл араганы садар чорук дээш,

кеземче херээ онаарының чурумун бөдүүнчүдерин база саналдап, хоойлу хажыдып, арага болгаш спирт холумактыг чүүлдерни сатканы дээш, ол-ла дораан хүлээлге онаарын сүмелзэннер.

ТР-ниң Чазааның парлалга албаны.

ЭНЕРГИЯ ООРЛАРЫ-БИЛЕ ДЕМИСЕЛ

2017 чылды «Тываэнерго» энергия чидириглери, эң ылаңгыя электри энергиязы оорлаар чорук-биле демисел чылы кылдыр чарлаан.

«Электри энергиязы ажылгаан дээш, төлээр кылдыр хереглекчилерни чаңчыктырып шыдавас болзувусса, энергия четкилерин чаартырын кажан-даа чедип ал шыдавас бис» деп «Тываэнерго» акционерлиг компанияның башкарыкчы директору Карим Сагаан-оол чугаалаан.

2017 чылдың эрткен 5 айларында электри энергиязын оорлап ажылгаарының 643 таварылгаларын тодараткан, 9 таварылгада буруулуг кижилерни административтиг харыысалгага онаап, торгаан.

«Тываэнерго» медээзи.

«КЫЗЫЛДЫҢ ЧЭТ» АН-НЫҢ ДЫҢНАДЫ

Кызыл хоорайның чылыг-энергия төвүнүн дериг-херекселдериниң болгаш хоорайның чылыг четкилериниң план езуугаар чылдың кылыр септелге ажылдарын чорудары-биле Кызылдың мэриязы-биле дугуржулга езуугаар июль айның 3 хүнүнүн 00.00 шактан июль айның 16 хүнүнүн 24.00 шакка чедир хоорайны изиг суг-биле хандыраарын түр када соксадырын «Кызылдың ЧЭТ» АН дыңнадып тур.

АРГА-АРЫГ ӨРТТЕРИ

ТР-ниң Арга-арыг күркомунуң дыңнадып турары-биле алырга, июль 3-түн эртенги үезинде ниити шөлү 16534,5 гектар черде 20 арга-арыг өрттери бар болуп турар. Эрткен хонук дургузунда Таңды кожуунда 7 гектар черде 1 өрт немешкен. Каа-Хем, Тожу, Бии-Хем, Кызыл, Улуг-Хем, Тес-Хем кожууннарда 20 өрттерни чавырылдырган. Чөөн-Хемчик, Бии-Хем, Тожу кожууннарда 3 өрттү долузу-биле өжүргөн.

ТР-ниң Арга-арыг күркому.

Чырык омур

АК-КӨК СҮТ-ХӨЛ
ОҢМАС ЧЕЧЭЭ

Тываның Виктор Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театрынга чоокта чаа Тываның комсомол шаңналының лауреады, ТР-ниң Күрүне шаңналының лауреады, чаңгыс чер-чурттуувус салым-чаянныг артизиви Дарый Монгуштуң 75 харлаанынга тураскааткан «Сүт-Хөл кызы сагымда» деп сактыышкын көжээзин демдеглээни улуг хүндүткел болгаш чор-гаарал-дыр.

Дарый Монгуш-биле Кара-Чыраа суурга кады өзүп, чурттап чораан бис. Ол школачы чылдарында-ла эш-өөрзүрек, чонунга ынак, ажык сеткилдиг, кончуг-даа эрестиг кыс-ла болгай!

Беженчылдарның төнчүзүнде кожуун бүрүзүндө хөгжүм-шии театрынга улаштыр өөредир-биле салым-чаянныг ыраажы аныяктар шилип алыр комиссия кезигинери келген. Сүт-Хөл кожуундан Дарый Монгуш өскелерден шылгарап, театрга өөренир аас-кежиктиг болган. Ол-ла чылдың күзүнүнде Кара-Чыраа культура одаанга театрның бөлүк артистери концерт көргүзүп чедип келгеннер. Ынчан Дарый Монгуш артист Каадыр-оол Бегзиниң баянга үделгези-биле «Диңчигеш», «Авай» деп ырыларны тааланчыг хоюг үнү-биле ырлаанын дүүн чаа дег сактып олур мен. Дараазында чылын уран талантылыг аныяк кыс Ленинградтың театр институтунче кирериниң шылгалдаларын чедишкенин дужаагаш, өөренип чорупкан. Ол институттун бирги курузун дооскаш, чайгы дыштанылганында школачылар бистер-биле суурувустун ногаа өстүрер шөлүнге ажилдап чайлаан. Дүштеки чем сөөлүндө сугга эштип, серииттенип турувуста биске «Ак-көк хемниң кижилери»

деп кинода Мергенниң ырын өөредирге, Дарый угбавыстан кужактаныпкан, кады ырлажып ортулаар бис. Улаштыр улуг хоорай Ленинградка ооң студент амыдыралын аажок сонуграп, айтыртынар турдувус.

Д. Монгуш театрга ажилдап чораан чылдарында Кызылга чорук-херек аайы-биле чеде берген чаңгыс чер-чурттуу хоочуннарга дузалажып, харын-даа чамдыктарын бажыңынга хүндүлөп хондуруп-даа турган боор.

Ооң шиилерге ойнап чораан рольдарын сактып кээр мен. Чаңгыс чижек, «Кожалар» деп шииде хопчу, ааспырак кадайның омур-хевирин дыка чедимчелиг кылдыр ойнаан. Ол көдээ, чаңы багай кадай бодунуң хериминиң иштинде бок көрүп кааш: «Бо кожам херээженниң богу хат-биле келгени ол-дур» — дээш, өрү-куду сезикти кончуг хыйыр-кылчаң көрүп туруп-туруп, дедир-ле ол бокту бөле туткаш, кожазының херимин ажык октагылапкаш: «Ол дийин, таптыын!» — дээр. Ооң ол ойнаан ролун ам-даа сактып келгеш, каттыра бээр мен.

Дарый Чүлдүмовна чурттап эрткен кыска назынында чеже көвей катап таттынмасовур-хевир-лери уттундурбас кылдыр ойнаваан дээр. Сүт-Хөл кожуунда ооң өскөн-төрзөн сууру Кара-Чыраа Культура одаанга, артизивиң адын мөңгедип, тывысканы таварылга звес. Ол бо хүннерде бистиң аравыста чок-даа болза, «Эки кылган ажыл, элөп читпес алдар» дээн ышкаш, ооң кайгамчык чедишкенин ойнап каан рольдарын көрүкчүлөр утпас.

Бодум хуумда эң-не хүндүлээрим чаңгыс чер-чурттуг ынак артизм Дарый Чүлдүмовна Монгушту Ак-көк Сүт-Хөл оңмас чечээ деп үнелээр мен.

Чудур ХОВАЛЫГ.
Суг-Аксы суур.

Үүлгедиг болгаш яла

ОКТАРНЫ – КЫЗЫГААР
АЖЫЛДЫР...

2015 чылдың июль айның 29-та россияжи кызыгааржылар Россия биле Моол кызыгаарының участоктарының бирээзин эргип чорааш, черге чажырып каан октарны тыпкан.

РФ-тиң Айыыл чок чоруунун федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелин ажилдакчыларының истелгезиниң түңнелинде Эрзин кожуунун 38 харлыг чурттакчызы Бады Минчээ биле ол-ла кожуунун 32 харлыг чурттакчызы Аян-оол Дондук олар 2015 чылдың июль айда Новосибирск хоорайда таныыры кижидамчыштыр араалыг боодан адып болур 54 муң окту садып алгаш, ол октарны Моолче чажыды-биле кызыгаар ажилдыр аъттыг эрттирип, моол

хамаатыларга садар сорулга-биле кызыгаар чанынга ийи черге 53 муң 950 октарны чажырып кааны илерзэн.

Бады Минчээ биле Аян-оол Дондуктун үүлгеткен кем-херзэн Эрзинниң район суду 2017 чылдың март 22-де сайгарып көргөш, Бады Минчээни 3 чылга хосталгазын казып, Аян Дондукту 2 чылга хосталгазын шенелдеге казып шийткен. Тыва Республиканың Дээди судунун 2017 чылдың июнь айда шийтири-биле район судунун шийтирин күштүг кылдыр арттырган. Амгы үеде судтун шийтири хоойлу эзугаар күш кирген.

РФ-тиң Айыыл чок чоруунун федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелин пар-лалга албаны.

(Уланчызы. Эгези №70-78 "Шында").

Бир-тээ, кижидөрелгетен сан дузазы-биле амыдыралды бурунгаарладып турар болганда, бистер тывалар база сан дузазы-биле чүге угаан-медереливисти өскерттип, ажыг арагадан ырап болбас бис? Ол дээрже чүгле чаңгыс борбак **25 деп сан-дыр**. Хөй сөстүң, хөй тайылбырың херээ чокка, чүгле **25 деп санны** ажыглап, амгы үеде арага-дарының кулу апарган боттары-выс бо дарлалды дүжүр октаптар арга бисте тыттып келген-дир. Октаргай, оран-делегей бистерге бо ыдыктыг боор санны холувусче кири каап бээрже, боданып орган ажыы шуут чок!

Бо **25 деп санны** күчүзү — ооң **Амгы Үе-биле** тудуш болганында. **25 деп санны** кожа чоруур **Үези** эртен, даарта, соңгузу хүн звес, а бо чоокку **шактарда**. Чижек-биле алыр болза, бо кезээ арага ишкен бөлүк оолдар, улуг-ла дize, эртенге чедир бир-ле багай ужураалдарга таваржыр ийикпе, азы багай херекти кылырлар. Ол үе 12 шактан белен-не эртпес. Эртен сергегеже чедир олар ужуп-туруп кемдеп болурлар, машина мунар болза, айыыл-халапка таваржырлар, соокка доңуп, сугга барып-даа боорлар. Бети дize, кадайы-биле бажыңынга алгыш-кырыш, шош-содаа үндүрүп, уруг-дарыын коргударлар. Эң-не айыылды — **25** катап эзирээш, кажан аңаа чер-делегей дескижилеп, караа көзүлбестей бээрже, шош-содаа үндүргөш, кымның-даа амы-тынын үзүп боорлар. Азы боду амы-тынындан чарлып болур. Ол болушкун бир дугаар арага амзаанда-даа бооп болур, 10, 25, 68 дугаар арагалаанында-даа бооп болур. Кажан-даа, каяа-даа арага ишкенде, Тыва кижидарага ишкенде, ийи хонганда багай херек үүлгөтпес, ынчан ол сергей бээр, угаан-медерели кижизиг байдалче кирип келир.

Үстүндө бодалды бадыткаары-биле хөй барымдааның херээ-даа чок. Бо чылын, 2017 чылда чүгле үш ай иштинде Тыва төөгүзүндө арага-биле холбаалыг ийи коргунчуг болушкуннар болду. Январь айда Эрзинге тыва аныяк оол эзирип алгаш, 4 тыва кижини бижеткеп, амы-тынын чарды. А март 4-те Ак-Довуракка ийи тыва угбашкы иелер база 4 тыва кижиниң амы-тынынга четтилер, оларның ийизи бичии тыва чаштар. Тываларда кижидыңнап көрбээн аар кем-херек үүлгедикчилери — боттары база ажы-төлдүг угбашкылар. Бистиң боттарывыстың ажы-төлүвүстүң ажы-төлү угаан-медерел талазы-биле чүү кончуг кара тамыда келгени ол? Ооң кол чылдагааны — арага деп ажыг сугга хааннадып алганы-выстан болган. Маңаа немей, далай дег эртем-билигиг ламаларывысты хоругдап, амы-тынындан чарып турган ынчангы хувискаалчыларның амгы салгалдары, карма Хоойлузу-биле өгбелериниң багай үүлгедиглери дээш болар мындыг дерзии салым-чолга таваржып турбаанар бе?

Бистер 7 томнуг «Тыва Дептериниң» арын бүрүзүн катап-катап кичээнгеилгиг номчуур-даа болзувусса, шак мындыг коргунчуг кем-херек үүлгедикчилерин тыппас бис. Бо бүгү бистерниң, амгы тываларның, ниити энергетиказындан, ауразындан болган. Бистерниң угаан-медереливис

ТЫВАЛАРНЫҢ
ЧАЖЫТ ДҮЛГҮҮРҮ

шак мындыг кудуку деңнелге келгени ол бооп турар. Кара ауралыг болушкуннар бистер тывалар болганывыста, ужу-кыды-биле шуптувуска буруу онаажып турар ышкажыл. Кым кижиге дорту-биле хамааржыр, арктан медерелдиг чонувуска, ылаңгыя интеллигенцияга кыды-биле дээп турар. Тыва интеллигенция нацияның арны бис, ооң бурунгаар шимчедикчизи бис дээр болгай. Чогаалчылар база маңаа хамааржыр. Амгы информастыг делегейде бир тыва кижидеки чүүл кылып каан болза, ону, улуг-ла дize, боттарывыс дыңнаар бис. А шак мындыг коргунчуг болушкун Делегей Чет-кизинче ак-маак четпейн тараар. Мооң соонда «бистер, тывалар, Россияда... делегейде...» дээн сестерни ыткыр чугаалаан херээвис бар-дыр бе?

Арагадан тыва кижиде адыр-лып болур барымдаалар шупту чыгынган болганда, ону амыдыралга боттандыраарының механизми аргазы мындыг апарды. Бо **25 деп санны тываларың арагадан — эзиртир суксуннардан үнер чажыт дүлгүүрү** — код деп болур. **25 деп санны** ажыглап, чонувустун угаан-медерелин өскээр углаар. Ол айыылдыг санны **эң баштай школачы чаштарның** угаан-медерелинче кириер. Мээң бодалым-биле, бо билигиги элээдилер делегей амыдыралын сонуграп эгелээнде, **13-14 хардан** эгелеп өөредип, оларның **чаштынып чыдар медерелинче (подсознание)** кириер болза эки деп бодап тур мен. Педагог звес кижиде болгаш, хар-назынны чазып турарым база чадавас. Класс шактарында өөреникчилерге **25 деп санның** айыылдыг оларның чүрээнге аңгы кылдыр дээвитпес кылдыр, ону ылап медерелинче кириер кылыры чугула болбайн аан. Бо билиг чүгле **тыва өөреникчилерге** болур звеспе. Элээди апарган тыва өөреникчилерниң угаан-медерелинге эзиртир суксуннар кандыг айыыл чедирип болурун кичээндиреринге **башкылар, Тываның өөредилге яамызы** быжыг дазылды тарыыры моон билдингир.

Дараазында, **тыва** аныяктар-биле ажилдаар. Школачылар 9 классты дооскаш-ла, техникум, училищеже өөренип кире бээр болгайлар. Ажилдай-даа бээрлер. Бурунгу эзу-чаңчылы-биле **30 харга** чедир аныяктарны аныяктар яамызы харыылап, **25 деп сан-биле** чажыттарының угаан-медерелин чырык херелче угландырар апаар. Бурунгулардан дудаан звес бис, ам **30 харга** чедир аныяктар арага амзавайн барза кандыг чүвөл? Арагадан чарлыры, ынак кижизинден чарлыры дег берге-даа болза, ону боттандыраары тыва кижиге кончуг белен. Шак мындыг шийтирлиг базымга боттарының чажыттарын **Аныяктар болгаш спорт яамызы, Аныяктар эвилели, Аныяктар чазаа, Аныяктар парламентизи** үлегерчижекте көргүзүп, арагадан чарылгаш, өскелерни баштаар ужурул-дур. Мону кылырда, согур көпеек-даа чарылгал үнмес, харын-даа аныяктар удуртукчулары боттары арагаже чарып

турган акша-көпеекти кам алыр-дырлар. Ооң кыры немей, чаш, элээди чылдар да дег **элээр амыдыралды** делегейинче катап эглип келер. Ооң-биле чергелешт республиканың аныяктары кижизиг мөзү-шынарын чадаже углап, көдүрүлтерл. Шак мындыг ак хар дег **ар сеткилдиг, угаан-медерелин хензиг-даа хир чыпшырма** чаштарны, аныяктарны ол-хевээр бүгү назынында чуртта кылдыр углаптар чүве бол олар боттарының ажы-төл база эзиртир суксуннарже чо шулатпас-даа. А ол ажы-т дараазында боттарының аж төлүн база эзиртир суксунн танывас ораннарже углапта канчаар.

Элээр амыдыралдыг кижиде көңүс чай чок болу бээр чү болгай. Чүгле спортче сундула звес, чүнү кылырын ол бо, чогаадып аптар. Ооң угаа медерели амгы интернет сайз раан үеде бистерден каш кат дүрген ажилдап, бодунга хажыктыг чаа чүүлдерни тыпта Республикада боттарының ады-тукчулары моон соңгаар кылыр бүгү ажилдарны: симпозиумнарны, конференцияларны, конкурстарны дээш, өске-даа хажыктыг чыгыр хемчеглер бир дугаарында **25 деп санны** доктаамал сагыштаага тудула гаш, арагаже угаан-медерелди дыргак каразы дег хензиг-даа кизин угландырбазы-биле эрттирер ужурул. Тыва аныяктарны угаан-медерели арага-дарыда ынчан хосталыр. Ол ажыг **С. Улуг-Хем — Енисей дег агыдаа чыдар болза**, ынаар сагыдаа салбас болу бээр бис.

Башкылардан аңгыда бичии чаштарны кижизидип турар улус — спорттун тренерлери болгай. Тыва чаштарга элээдилерге, аныяктарга **25 деп санны** быжыгы-биле медерелче дүрген кирип болу улус олар деп бодай-дыр мен. Спорт биле эзиртир суксуннар дээрже, от биле дош дээн уткалы удурланышкы чүүлдер болгай. Ылаңгыя Улуг спорт киржикчилери. Россия, Европа, Делегей маргылдааларының киржикчилери арага деп чүве билбей болгаш, ындыг чайынналча чедишкенин биле бооп турар ол болгай. Арага-дарыны амзаптар аныяктар бодунуң спорт биле адаанда шүүрелип чыдып калганы ол-дур, чер албайн барганнар. Келир үеде бистиң орнувуска артар салгалдарны элээр амыдыралдыг кылыр улуг үүлгеге спорт тренерлериниң ролу кончуг улуг. Оларның харыысалгазы, харын-даа школа башкыларындан канчап-даа улуг. **Улуг спорт дээрже — чүглө элээр амыдырал бооп турар.** Оларның спортчулары аштырышыкынга таварышкыш, моон соңгаар чедишкени болдунмас-даа болза, олар муңгарал-деңгеревейн, боттарын салдырмай, арагаже углавазын чедип аар. Тренер-башкы дээрже ламабашкы-биле дөмей. Оларның чаңгыс сөзү бичии, аныяк спортчуларга ыдыктыг болгаш уттундурбас артып каар болгай.

«ШЫННЫН» почтазындан

Хүндүткелдин одуруглары

АЛДЫН ЫШКАШ
УГБАВЫС СЕН

Июль айның эгезинде бистиң угбавыс Сара Монгушова Ооржактын төрүтүнгөн хүнү. Мугур хар эвес-даа болза, чыл санында улуг өөрүшкү-биле байыр чедирип, ам-даа хөй-хөй чылдарда бисти деткип, кадык, өөрүшкү маңнайлыг, бо-ла хевээр аныяксыг чорурун күзээр бис. Чоокта чаа «Уран чүүлчү салымчол» деп номчугаш үндүрүп алган мен. Ында «Угбам дугайында» деп эгеде угбамның дугайында сактыышкыннар бижээн мен. Номну кижжи бүрүзү номчуп шыда-вайн барып болур, а солуну, ылаңгыя «Шынны» улуг назылыг улустар сонуурган номчуур болгай. Мен бодум «Шын» солунну бир хүн номчувайн барыымга, бир-ле чүүлден чыдып калган дег боор мен.

Угбам аныяндан-на бухгалтерлеп, экономистеп, Улуг Хуралга депутаттап, аңаа социал политика комитетин даргалавышаан, Уруглар фондузун удуртуп ажилдап чораан. Ол ам хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн. Үстүнде бижэним сактыышкынымы номчукчуларга таныштырай.

Угбам Сара школага кончуг эки өөредилгелиг, сагылга-чурумну турган. Ол дыка номчутунар кижжи. «Чүнү номчааш, каттырып олур сен, угбай, меңээ жүлдүрүп берем» дей бээр мен. Ол менден түвексинер хевирлиг, аржы чадып каан сери кырынче не бергеш: «Сен бичии кижжи ээр үнме, барып дужер сен» — ээрге, ыглап-даа турар-ла мен.

Бир мындыг таварылганы ам-даа сактып, каткым кээп чоруур. Угбамның чаңгыс классчызы Демчик деп эжи турган. Ийи эжишки эштир деп шийтпирлеп алган, мени шала аартыктап турар хире:

— Че, дуңмай, ийи ажил бар, үлежили: бир кижжи дээрбеге далган тыртар, өскези — шала чуур, бажың иштин аайлаар, аяк-сава чуур — дээрге, боданып тур мен оң.

Дээрбелээр тараа деспиде мыя бо чыдыр ийин, а бажың-выс дыка улуг болгаш ажылы хөй ышкаш болган.

— Мен далган тыртар мен — дидим.

Ийи эжишки амырай бергеннер боор ийин, дыка дүрген ажилдап каапкаш, эштип чорупканнар, мен далганым тыртып олуруп калган мен. Тараа дек белең кайын төнер, деспиниң орту безин четпез хевээр. Ке-жээ авам-ачам ажилдан кээрге чугаалаарымга, олар каттырыш-каш: «Кончуг язылар-дыр але, уруум» — дээш, мени мактап, конфеталар берип турган улус.

Угбам гитарага дендии ойнаар, ырлаар кижжи. Ам-даа мен ырлар өөредиримге, улуг сонуургал-биле дораан өөренип алыр. Опералардан арияларны честем Шериг-оол Дизижилович-биле кады каяа-даа чорааш, дуэттеп ырлажып чоруурлар.

Назы-хары улгады берген-даа болза, огород, мал-маганны түдүп чоруур, улус-чону үзүлбес, хүндүлээчел өг-бүлө чүве. Бирээзи Инек чылдыг, өскези Аът чылдыг, чаңгыс өдек малдары болгаш, ындыг боор, бот-

боттарын дыка билчир, найыралдыг. Олар биске үлегер-чижек болуп чоруур. Оларны черле

Ырда кирген Чадаана хем кызы болгаш,
Ындыг боор сен, чуруп каан дег чараш чордуң,
Кыдырыктыг кара хүрең карактарлыг,
Кыза тутса, чаңгыс тудум белдиг чордуң.
Оожум, топтук, бүдүштүг бол, эргим угбам,
Оюнзурак, хөөрештиг, солун кижжи,
Ырлавышаан, гитаралап ойнап орда,
Ылап чараш, хондур-даа бол дыңнаксаң кээр.
Азарганчыг хензиинден-не мөзүлүг сен,
Ажы-төлүң идегелдиг авазы сен,
Ажыл-ишке тура дүшпес сорукутук сен,
Ада-иен, дуңмаларың чоргаарлары.
Үнген-кирген көвей чоннуг, эштиг-өөрлүг,
Үлегерлиг энелерниң бирээзи сен,
Ажы-төлүң ажы-төлү эңдерилген,
Аныяндан кырган-ава болу бердиң.
Өстүрүшкеш, өөредип, өглөп-баштаан
Өрү тырткан энерелдиг угбавыс сен.
Чагып-сургаар, уштап-баштаар сөзүң дыңнап,
Часпас-дыр деп кызыдып-ла чоруур-дур бис.
Амыдырал-чуртталгаңга карак-кызыл,
Ажылыңга бердинген сен, мергежээн сен
Бергелерге, моондактарга торулбас сен,
Бедик тура-сорукутук сен, эргим угбай.
Аас-кежик, өөрүшкүлүг, чырык хүннер
Алдын ышкаш угбавыс сээ көвей болзун,
Аарыг-аржык, айыыл-халап ойлап турзун,
Аяс дээрин, алдын хүнүң камгалазын.

Раиса САТ,

күш-ажылдың болгаш тыва культураның хоочуну.

Төрээн черим

ДУРГУННАП ЧАНГАНЫМ

Улуг-Хем кожунунуң Эйлиг-Хем 8 чыл школазы-ның 8-ки класының доозукчуларын улаштыр өөренири-биле Шагаан-Арыгның №1 школа-интернадынче 1983 чылдың күзүндө чоргузупкан. Малчынар ажы-төлү дээш школа-интернаттын долу хандырылгасынга бисти тургускан.

Ийи каът интернаттын иш-не кире бээрге, кончуг чараш илдири септеп каан, дозузу планнаар, чурттаарынга херек тү-ле чүүлдер-биле хандырт-кан болду. Кижизидикчи баш-ларывыс орус омактыг Нина Имсоновна, Зинаида Кимовна стерни черле таныыр-даа ыш-ш, орус, тыва сөстөрни холуй гаалап тургаш, кончуг чылыг, имчак уткуп алганнар. Оон-на ада-иемниң аал-оранындангы чуртталга эгелзэн...

Эрте күс дүшкен болгаш, айтаарга сырыннанчыг, чаксанчыын чүү дээр боор. Ишкаар көөрге, теректерниң ыг бүрүлери бүдүү тоглап, күс дунуң эргезинче чоорту кирип урган. Ада-иемниң аалындыр адыр чоруп көрбээн кижиге ээз чаныксанчыын чүү дээр ор. Дүне оттуп келгеш, багай ам, ачам сактып, бүдүү ыглап-

даа чыдар мен, оларның багай чадырын бо-ла дүжей бээр мен.

Бир-ле хүн суббота, улуг-хүнде өөрөнмес, дүжүт ажаар деп чар чарлаан. Чаныксаан ажы-төл, кажаадан үндүрүпкен мал-даа ышкаш, тоо быдарадыр халчы-ла берген бис. Мен база эштерим-биле Шагаан-Арыгже автобуска олурупкаш, дургуннап чорупкан бис. Автобустуң сөөлүг доктаамыңа дүшкеш, Паром-Аксы деп адаарывыс Улуг-Хемни кечер кечиг кайы сен дээш, борбак-сарбаавыс туткулап алгаш, маңнажып-ла каан бис. Удаваанда кечигни кешкеш, ховужукту өрү өскээш, эштерим-биле ийи чарлыр апарган бис. Эштерим эрги Эйлиг-Хем суурувустуң Улуг-Арт ынаар углапканнар. А мен аалым уунче Кадыр-Арт кайы сен дээш, тын тынмай маңнаплаттым. Үр-даа болбаанда Кадыр-Арт кырынга үнүп келиримге, аа богда чүү дээр боор. Өскөн черимниң долгандыр турар хүрээленин бир дугаар көрүп каан чүве дег, сагынганым чидир кезек топтап тур мен. Кара чажымдан тура хой, өшкү кадарып өскөн черимниң делгем, чараш ховулары адыш оюнда чүве дег көстүп тур.

Арттын солагай талазынче

үне бээримге, делегейде эң-не эргим булунум — ада-ием аал-коданы, багай чадырымдан шөйлүгөн ак-көк ыш көстүп келди. Бо бүгүнү көрүп кааш, чогаалчы турган болзумза, чараш шүлүктен бижипкей эртик мен деп боданып, арты куду караңнадыр халып бадыпкан мен. Удур хадаан сырындан ийикпе азы өөрүшкү долган сагыш-сеткилимден ийикпе, ийи караам чажы сыстып бадыпкан. Ону-даа аштавайн, ак хову делгеминче киргигеже чедир маңнап-ла орган мен.

Аалым адаанга чоокшулап келиримге, ыттарым менче ээрип чоруй, танып кааннары ол боор, огланып чассый-ла бердилер. Багай авам чадырының чанында ыт ээрген угже оң талакы холун харай түдүп алган мени манал, хүлүмзүрүп туру. Маңнавышаан баргаш, авамдан кужактаныпкаш, авамның чүрээниң согуун кезек ыыт чок дыңнап, таалап турган мен. Авам мээң чөвөзмөдөн чыттааш: «Багай уруумну, деридир маңнап алган шей сен, аштаан боор сен, чадырже кир» — деп чалады.

Авамның изиг сүттүг шайын ижип, саржага быжырган далганын, чаа тырткан өремезин

үлегерлиг өг-бүлелер санынче кирир болза эки деп бодаар-дыр мен. Кады эп-найыралдыг чурттаандан бээр барык 50 чыл чоокшулай бергеннер. Сара Монгушова Уруглар фондузун 20 чыл удуртуп келди. Шериг-оол Дизижилович Тываның баштайгы Президентизи болган, кончуг берге үелерде чонун түрөтпейн, эки углап-баштап келген болгай. Ам-даа олар боттары чону-биле дөмей бөдүүн, ийи аал чурттаар бажында чурттап олар. Беш ажы-төлүнүң аразындан Рада биле Марита авазы ышкаш салым-чаянныг, музыка школазы дооскулаан. Бирээзи эмчи, өскези экономист-даа болза, уран чүүлге дыка сонуургалдыглар.

Мөңгө от

ПУШКИНГЕ
ТУРАСКААДЫП

Июнь айның эгезинде, Азия төвүнүн девискээр-ринге хөй чон чыгылып, улуг орус чогаалчы Александр Пушкинниң төрүттүнгөн хүнүн демдеглээн.

Чогаалчылар Чылгычы Ондар, Эдуард Мижит, Николай Куулар база артистер Надежда Наксыл, Анзат Куулар А. Пушкинниң шүлүктөрүн чыылган чоннуң сагыш-сеткилин сонуур-гадып, магадалын оттур аяныг номчааннар. Александр Пушкинниң шүлүктөрүннүң очулгазын очулдурукчуларның боттарындан дыңнааны солун болган.

Дараазында хүн А.С. Пушкин аттыг библиотеканың ажил-дакчылары Кызыл аалчылар бажыңының мурнунда тыва эки турачыга тураскаал шөлүңге байырлалды онзагай солун эрттирген. Ойнаар-кыстар театрының артистери «Алдын балык» деп Пушкинниң тоолун чыылган улуг-бичии чонга бараалгаткан.

XIX вектиң бал танцызын Тыва-КУ-нун студентилери, Кызылдың уран чүүл колледжиниң сургуулдары, школачылар база хоочуннар кончуг чараш күүсеткеннер. «Шимчээшкин — чуртталга» дээр болгай, хоочуннарның танцы-самы аажок солун болган.

Хоорайның активчи хоочуннары Ольга Кыргысина биле Чечек Салчаковнаның ийи аңгы үнге күүсеткен романзы көрүкчүлөрнүң сонуургалын оттурган.

А.С. Пушкинниң амыдыралындан сонуурганчыг айтырыглар салырга улуг назылыглар угаан-медерелин ажилдадып, кызып боданып, аажок идеп-кейлиг харылап турдулар. Ылаңгыя оларның аразында күш-ажылдың хоочуну, хүндүлүг башкы Сат Шаңгыр-ооловна Долунчаптың бары дыка солун. «Мөзү-шынар культуразын бедидеринге угаан-медерел сайзырадыры чугула. Ол хүлээлгезин эки күүседири дег» — деп, башкы чугаалаар.

Бодум хуумда Тываның чогаалчылар эвилелиниң база А.С. Пушкин аттыг библиотеканың ажилдакчыларының бо эгелээш-кинин кончуг эки деп үнеледим. Оон-даа ыңай мындыг байыр-лалдар хөй болурунга идегеп олур мен. Сагыш-сеткил байлакшының өзүлдизинге улуг дээштиг, кижиниң бодап чоруур бодалы чүрээнде, сеткил-сагы-жында, медерелинде сиңниккен болур.

А.С. Пушкин өлгөндөн бээр чече чылдар эрткен-дир? Оңарт-тырып каан сеткил-сагыжының байлаа чече кижилерниң чүректеринде отчугаз бооп чырып чоруур-дур. Оң талантызынга мөгейиг янзы-бүрү омак-сөөк чоннарны каттыштырып турар. Оң өлүм чок шүлүк чогаалдарын кандыг-даа дылдыг чон номчуп турар. Ол Бурганга ынакшыл дег бүгү-улуска ынакшылды, хүндүткелди, найыралды быжыглап турар. Чараш чүүлду сонуургап, ону үнелээри — кижилерниң сеткилинге чырыкты хайырлаар. Анчымаа МОНГУШ.

Евгения ООРЖАК.

Кадыкшыл — байлаавыс

Шак бо «амданныг» атыг айыылдыг аарыг дугайында сөөлгү чылдарда удаа-дараа дыңнап болур апарган бис, ол делегейде нелтерээн талазы-биле үшкү черде турар. Чигир диабеди дугайында Республиканың аарыгларга удур кадыкшылга төвүндө «Кадыкшыл төвү» салбырның эргелекчизи, терапевт эмчи Наталья Агапова делгеренгейи-биле тайылбырлады.

Диабет — кижиниң ханында кирип турар глюкоза деп бүдүмелдин хемчээлиниң нормадан бедип эгелээр-биле холбашкан хоочураан аарыг. А глюкоза, организмде инсулин деп бүдүмел чедишпес апаарга азы шуут чиде бергенде, көвүдээр. Инсулин деп чүүүндүг бүдүмели? Ол дээр кижиниң бестиг-баарзыгының (поджелудочная железа) ажилдап үндүрүп турар гормону болур. Ук гормон кижиниң чигген чеминден кирип турар углевод-

ЧИГИР ААРЫЫ – ДИАБЕТ

тардан үнген глюкозаның мага-ботка эки шингээттинеринге дузалыг. А глюкоза кижиге энергия берип турар кол бүдүмел.

Чигир диабединиң 1-ги (инсулинден хамаарылгалыг) болгаш 2-ги (инсулинден хамаарылга чок) хевирлери бар. 1-ги хевирниң инсулинден хамаарылгалыг чигир диабеди колдуу 40 хар четпээн назылыг улуска тыптыр. Бо аарыг берге, чүгле инсулин сыккыртырының дузазы-биле эмнеттинер, азы кижиниң назыда эдилээр үүлөзи болу бээр. Бо аарыг инсулин ажилдап үндүрер бестиг-баарзыктың клеткаларын узуткап кааптар антителоларны организмниң ылгап үндүрүп эгелээниниң уржуундан тыптыр. 2-ги хевирниң инсулинден хамаарылга чок чигир диабеди колдуу 40 хар ажа берген назылыг, семис улуска тыптыр. Аарыгның тыптыр чылдагааны артык деңзиниң хайы-биле мага-

боттуң клеткалары ажыктыг бүдүмелдер-биле эмин эрттир хандырттыг болгаш инсулинни шингээдип шыдапас апаар. Маңаа эмнээшкн колдуунда шын диета, чигир эвээжидир эмнер-биле кызыгаарланыр, чүгле аргажок апарганда инсулинни эмнээшкнге ажыглаар. Чигир аарыг улустуң хөй кезии 2-ги хевирниң диабединден качыг-даан болур. Чигир аарыг кижиниң организми бүдүнү-биле аараан дээрзин билип алыры артык эвес. Аарыгның им-демдектери: сидиңээр болгаш доктаамал суксадыр; чөмгө хөөнү бедий-даа бээр бол, деңзи дүрген ышкындырар; шагзыраар, сулараар; дүрген шылагыраар; карактың көөрү баксыраар; эр-херээжен харылзаа тудар шинээ кудулаар; даван-даяа билинместеп, «удуур» апаар, буттары аартаар; баш дескнер; халдавырлыг аарыглар үр эртер апаар; балыг-

бышкын үр эттинер; мага-боттуң температурасы чавызаар. 2-ги хевирниң чигир аарыгының өөс-күүрү оожум, билдирбес. Чылчылы-биле бичиилеп хоочурап чоруп олурар. Ынчангаш душ болуп ийикпе, кандыг-бир өске аарыгның уржуу-биле эмнелге кирип, эмчи шинчилгезин эртип турар үеде илереттинип болур.

«Чигир диабеди» деп диагноз салдыгган кижиниң эмнээш-кининиң эң-не кол болгаш чугула кезээ — шын чөмненири болур. Бир эвес хлеб болгаш өске-даа далгандан кылган чөм аймаан, картофельди, бүгү-ле крупалар болгаш кукуруза, кандыг-даа катчимис аймаа, сүт болгаш суук сүттүг чөм аймаа, чигир, ары чигири ажыглап тургаш белеткээн чөмнени чиир болза, ында сиңиккен углеводтар организмче кирип, ооң уржуу-биле ханда чигир көвүдөп эгелээр. Аргалыг болза, дагааның ак эди, үстүг эвес балык, ногаа аймаандан аш-чөмни, эм-оът хандыларын, чигир холуваан компоттарны диетаже киригени дээр. Үске

быжырган чөм орнунга хайындырган, буска белег үс чокка быжырган чөмнелер аары ажыктыг. Диета-чергелештир күш-культура, ченгир амыдыралче улуг салыры күзөңчиг.

Чугааның төңүзүндө Республиканың Аарыгларга удур кадыкшылга төвүнүн баазада турар «Кадыкшыл төвү» ханда глюкозаның хемчээли илередир тускай тестини кардиолог, диетолог, терапевт, психолог эмчилерну хүлээп, чигир аарыг болгаш өске-даа билдиртпейн өөс аарыгларның тыптып бо айылын кыска үе дургузу халас тодарадып турар дээр номчукчуларга сагынды каалы.

Кандыг-даа аарыгдан эмнириниң кол үндезини — каагай амыдыралды туду болур дээрзин утпаңар!

Уран ОНД
Республиканың аарыгларга удур кадыкшылга төвү

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

ГБУЗ РТ САНАТОРИЙ-ПРОФИЛАКТОРИЙ «СЕРЕБРЯНКА»

приглашает на оздоровительный отдых в пансионате «Серебряное озеро» на оз. Дус-Холь
стоимость — 7700 рублей за 7 дней проживания в 2-х или 3-х местных уютных номерах, с 3-х разовым питанием, оздоровительными мероприятиями и увлекательным досугом!!!

СРОКИ ЗАЕЗДОВ:

- с 10 июня по 16 июня 2017 года
- с 17 июня по 23 июня 2017 года
- с 24 июня по 30 июня 2017 года
- с 01 июля по 07 июля 2017 года
- с 08 июля по 14 июля 2017 года
- с 15 июля по 21 июля 2017 года
- с 22 июля по 28 июля 2017 года
- с 29 июля по 04 августа 2017 года
- с 05 августа по 11 августа 2017 года
- с 19 августа по 25 августа 2017 года
- с 26 августа по 01 сентября 2017 года
- с 02 сентября по 08 сентября 2017 года

Бронирование номеров по телефонам:

9-20-78, 8913-345-47-87

Реализация путевок осуществляется по понедельникам и четвергам в Доме Туризма каб. 1 на 1 этаже с 14.00 до 18.00 часов.

Возможна оплата по безналичному расчету.

УАЗ автомашинага
артык кезектерни садып
база ЧАГЫДЫП ап болур!

Чагыдар болза (УАЗ, ВАЗ, ГАЗ) өртээ
Новосибирск хоорайны болур.
10 хууга чедир чиигелделиг

Өнчү хевиринден хамаарылга чокка (бюджет — 44-ФЗ-ның 93 чүүлүнүн 1 кезээниң 4 пунктунуң езугаар) организацияларны болгаш албан черлерин таарымчалыг керээ езугаар кады ажылдажылгаже чалап тур бис.

Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 115 (2 каът)
тел. 8-913-358-08-88.

ИП Фатеев А.Ю.
ОГРНИП
315171900004490

Государственное унитарное предприятие
ПРОЕКТНО-СМЕТНОЕ БЮРО ЖКХ РТ

Переехали на новый адрес г.Кызыл,
Красноармейская, 100, 4 этаж, кабинеты 12, 23.

- Жилые дома, коттеджи;
- Кыштаг для чабанских стоянок;
- Градостроительный план земельного участка;
- Перепланировка и реконструкция домов и квартир.

Раб.тел.: 2-32-59,
3-20-64 факс: (39422)
2-32-59
сот.: 8-923-265-1028,
guppsbrt@mail.ru

Чайлаг байырлалынче чалалга

Сарыг-Донгактарның төрөл-аймаа Шуй сумузуңуң Барлык уну, Ак-Хемнерге чүс-чүс чылдарда ооржактар, хертектер, кууларлар, ховалыглар болгаш өске-даа аймактар-биле эгин кожа эдержип, төрөлдежип, кудалажып чурттап келгеннер. Аныктар өгбелерниң чуртун көрүп, бот-боттарын билчип, ук-төөгүзүн билип алзын дээш, Ак-Хемге төрөлдерни, күдээлерни, келиннерни, кудаларны, ажы-төлдү 2017 чылдың июль

8-те 08.00 шакта болур Чайлаг байырлалынче чаладывыс.

Чыгыр чери Шуй суур, Сергей Кууларның бажыңы.

Харылзажыр телефоннар:

8-923-550-1935 — Шуй суму чагырга даргазы М.М. Чыргал
8-923-551-7253 — Тээлиде К.К. Сарыг-Донгак
8-929-317-6123 — Үстүү-Хүрээде Б.Х. Маадыр
8-923-269-8827 — Шуйда С.Н. Куулар

Вашу рекламу прочтет вся Тува на страницах газеты «ШЫН» — газета, которая распространяется по всей территории республики. Т: 2-18-10.

Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, хөй чылдарда кожуун, суму Советтериниң депутаты чораан, У-Шынаа сумузуңуң хүндүлүг хамаатызы, хойжу

Сюрюн-оол Мижит-оолович
КУНЗЕКПЕННИН

аарааш, мөчээни-биле Тес-Хем кожуун чагыргазы база У-Шынаа суму чагыргазы ооң чоок кижилеринге, дөргүл-төрөлдеринге ханы кажыдалды илередип тур.

солунуң сайты: //shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 10617 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 3539.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000, Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шююн — 2-01-35
Кол редакторнуң оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар
С.Ө. Ооржак — 2-17-91
Секретарь В.М. Чактар — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.Б. Оюн, А.А. Лагзы) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЈАНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нийтирил-политиктиг (редактору Ш.М. Суван).
Экономика, үлөтүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору Д.С. Монгуш,
корр. С.А. Даргын-оол).
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эргеп, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.
Культура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору А.Н. Соян,
корр. Э.Н. Кол).
Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдурукчу А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АО «Народный Банк Республики
Тыва» г. Кызыл

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албаннның Тыва Респуб-
лика талазы-биле эргелели «Шын»
солунну 2012 чылдың декабрь 3-те
бүртүккээ. Херечилелдиндугаары — ПИ
№ ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» ААН-ге парлаан
(Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыгган материалдарның ав-
торларының бодаалдары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айыттыгган саннары болгаш
өске-даа фактылары дыңнадыглары дээш авторлар
боттары харылаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530,
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катал үнер.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлалгаже дужааганы
график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефоне долгаар.